

УДК 811.161.2'342'373.21(477.54/.62)

ФОНЕТИЧНІ ВАРІАНТИ У СЛОБОЖАНСЬКІЙ ОЙКОНІМІЇ (НА ПРИКЛАДІ КОНТАКТНИХ НАЗВ РІЧОК І ПОСЕЛЕНЬ)

Ткаченко Є.М.

Донбаський державний педагогічний університет

Досліджено фонетичні варіанти, які стосуються кількісно-якісного боку фонем власних назв. Виявлено таку особливість на рівні твірних топонімів та похідних ойконімів. Фонетичне варіювання виражається наявністю протези й епентези, регресивною асиміляцією, пом'якшенням приголосного [р] в кінці слова, непослідовною взаємною заміною флексії множини **-и** / **-і**, чергуванням голосних [о], [е] з нулем звука та ін. Досить часто фонетичні процеси протікають у синтаксично оформленій одиниці, що надає їм статусу фонетико-синтаксичних.

Ключові слова: фонетичний варіант, ойконім, гідронім, топонім, голосна фонема, приголосна фонема.

Постановка проблеми. Ойконіми представлені у мовному контексті Слобожанщини певною кількістю варіантів – однокоренових утворень, що називають один і той же географічний об'єкт, але відрізняються звуко-буквеним, афіксальними, флективним або іншим вираженням. Лінгвістичний аналіз ойконімії досліджуваного регіону буде недостатньо повним, якщо поза увагою залишити факт існування алонімії будь-якого рівня, оскільки в ній певною мірою сконцентровані окремі закономірності та тенденційні явища функціонування й історичний розвиток від часу становлення і до сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За походженням та за характером лексичного складу ойконімна варіантність розглядається у двох вимірах – різнолексемному та лексико-синтаксичному [див.: 5, с. 33]. Різнолексемна варіантність [1, с. 49, 74, 75] – це протиставлення повністю або частково гетерогенних власних назв, що суперечить твердженню про те, що топоніміні варіанти мають, як правило, один і той же корінь або лексичний склад [2, с. 203], тобто є лексичними варіантами [6, с. 198], і що не суперечить теорії варіювання, розробленій В. В. Виноградовим, О. І. Смирницьким, О. С. Ахмановою та ін. Оскільки варіанти – це генетично зв'язані форми, то для гетерогенних використовується термін «паралельні назви», «паралелі» [3, с. 25]. Гетерогенні назви – це всього-на-всього синонімічні реалізації [4, с. 36]. І генетично споріднені, і генетично неспоріднені утворення мають назву «дублетні номінації» і розглядаються вони в одному ряді [див.: 7, с. 303].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Ойконімія Слобожанщини та окремих її територій була об'єктом дослідження в деяких дисертаціях (Ю. А. Абдула, О. В. Іваненко, А. В. Лисенко) та ряді статей (Т. П. Беценко, Є. С. Отін), але варіантність (зокрема фонетична) як факт на рівні назв поселень у цих працях спеціально не розглядалася.

Формулювання цілей статті. Виявлення різних особливостей фонетичної варіантності ойконімів у межах Слобожанщини становить мету нашого дослідження. Крім того, ми ставимо завдання виявити, які фонетичні явища було покладено в основу формування варіантних утворень як результату топонімічної метонімії. При цьому об'єктом аналізу є і вихідний топонім – назва річки або іншого географічного об'єкта (див. перелік умовних скорочень).

Виклад основного матеріалу дослідження. Ойконіміні варіанти може мати будь-яка географічна назва, що допускає позиційні та комбінаторні вияви у своїй фонетичній структурі, вживання близьких за значенням деривативних засобів, додатні чи від'ємні процеси в топоніміній синтаксемі. Природі алоніма властива різноманітність, що і є причиною неоднакових їх видів, чому сприяє фонетична, морфологічна, словотвірна, синтаксична альтернатива. У нашій роботі ми розглянемо фонетичну варіантність як одну із основних реалізацій довготривалого становлення ойконімії регіону, яка до цього часу ще не була об'єктом детального дослідження.

Серед діяхронічних варіантів особливе місце займають фонетичні, які стосуються кількісно-якісного боку фонем власних назв. Особливості фонетичного варіювання значною мірою умотивовані конкретними, а отже, й реальними причинами алонімії. У ряді варіантів ойконімів може протиставлятися така особливість алофонів, як «акання» та «окання», що реалізується у гіперкоректних формах: *Алешня*, р. ~ *Олешня*, р. → *Алешня* сл. [Хр Лбд] ~ *Олешня*, м. [Хр Лбд], *Калантайв*, р. ~ *Колонтаїв*, р. → *Калантайв*, сл. [Хр Кркт] ~ *Колонтаїв*, м. [Хр Бгд], *Котелевка*, р. → *Котельва*, сл. [Хр Охт] ~ *Кательва* [Слб. Охт. п.] та ін. Як бачимо із прикладів, відповідна варіантність зумовлена набуттям варіантності вихідних гідронімів, які згодом продукували похідні ойконіми.

Фонетичні особливості послідовно відображаються у більшості варіантах ойконімів, наприклад, з надмірним «уканням» (*Корулька*, р. / *Курулька*, р. → *Курулька*, с. [Хр Із] ~ *Корулька*, с. [Хр Із], *Толучіївка*, р. → *Толучеева*, сл. [Вр Бгч] ~ *Тулучеева*, х. [Вр Бгч]) або «оканням» на відміну від вихідної тополексеми (*Мануйлове*, ур. → *Мануйлів*, х. [Хр Влк] ~ *Манойлів*, х. [Хр Влк], з відсутністю палаталізованого шиплячого звука в середині слова (*Бичок*, р. → *Бичок*, сл. [Вр Бгч] ~ *Бичек*, сл. [Вр Бгч]) чи в абсолютному кінці (*Бирючка*, р. → *Бирючь*, м. [Вр Брч] ~ *Бирюч*, с-ще [Бр Кргв]), з м'якою вимовою та відповідно й напісанням звука [ш] в кінці слів: *Росошь*, р. → *Росошь*, х. [Вр Вал] ~ *Росошь*, х. [Бр Мик]).

Поряд із послідовною заміною голосних фонем [а] – [е] або [е] – [а] (*Красна*, р. → *Краснянка*, с. [Хр Куп] ~ *Красненка* [Слб. Із. п.], *Шебелинка*, р. → *Шебелинка*, сл. [Хр Зм] ~ *Шабелинка*, сл. [Хр Анд]) зустрічаються назви з протетичними голосними та без них (*Істороп*, р. ~ *Вистороп*, р.

→ *Великий Істороп*, с. [Хр Лбд] ~ *Великий Вистороп*, с. [См Лбд]), із метатезою на рівні голосних і приголосних звуків або навіть лексем (*Воробжа*, р. → *Воробжа*, с. [Кр Сдж] ~ *Ворожба*, с. [Кр Сдж], *Рогань*, р. ~ *Рагонь*, р. → *Рогань*, сл. [Хр Хр] ~ *Рагонь*, сл. [Хр Хр], *Ворожба*, р. → *Сумська Ворожба*, сл. [Хр Лбд] ~ *Ворожба Сумська*, сл. [Хр Лбд]).

Зовсім рідко на рівні варіантних ойконічних структур зустрічається явище епентези. У тих діалектних ареалах, де трапляються епентичні звуки як засіб уникнення зйяння на рівні апелятивних лексем, наявні вони і в деяких ойконімах (*Реуча*, р. → *Реучий*, х. [Хр Куп] ~ *Ревуче*, с. [Хр Куп]). За допомогою топонімічних першоджерел прослідковується вставка приголосного [г] також на основі топонімів *Джгун*, р. → *Джгунський* [Хр Влк] ~ *Джгунський* [Хр Влк]. У цьому випадку в більш пізньому джерелі форма ойконіма повторює вихідну форму гідроніма, а більш рання форма назви поселення вживається без цього приголосного. Але поряд із закономірною появою звука в середині слова маємо приклади, де епентеза голосного є не зовсім зрозумілою. Так, у парі ойконімів *Липці*, сл. [Хр Хр] ~ *Липеці*, сл. [Хр Хр] (← *Липчик*, р.) маємо варіант із голосним [е], на який, можливо, вплинули інші форми топонімів, що функціонують в геоніміконі регіону із голосним, вжитим закономірно (пор.: річка *Липець*, місто *Липець*, село *Липецьке* тощо). Відомий приклад з тюркською лексемою, яка на рівні антропоніма вживається з протетичним приголосним [г] (пор. прізвище *Гайдар* або ім'я *Гейдар*), але оскільки ми маємо префіксальне утворення, то цей звук є не приставним, а вставним: *Айдар*, р. → *Заайдарівка* [Хр Стрб] ~ *Загайдарівка* [Хр Стрб]. Крім одиничного звука, інколи в одній із похідних назв поселення з'являється два звуки (точніше – склад), як це можна спостерігати на прикладі *Берецький*, х. [Хр Олк] ~ *Беревецький*, х. [Хр Птр], утворених від гідроніма *Берека*.

Поряд із появою фонетичних одиниць є випадки, де відбувається їх зникнення, як-от приголосного [й] у топонімному ряді *Мосей*, р. → *Верхній Мойсей*, х. [Вр Вал] ~ *Верхній Мосей*, д. [Бгр Вал] (вирішальне значення має аналогія до твірної топонімної лексеми, якою є гідронім *Мосей*) або консонантів [р] чи [г] в однокорневих топонімічних ланцюгах: *Грайворонка*, р. (варіант *Гайворон*, р.) → *Грайворонка*, сл. [Кр Грв] (варіант *Гайворон*, сл. [Хр Хтм]), *Джгун*, р. → *Джгун* [Хр Зм] ~ *Джун*, х. [Хр Влк]. Можливе зникнення і голосного звука, наприклад, [и] у ситуації із вихідним гідронімом *Пасиківка* та похідними діакронічними ойконімами *Пасиківка*, сл. [Хр Ввч] ~ *Пасківка*, с. [Хр Ввч] тощо.

Помітну роль у явищах варіювання відіграють також різні фонетичні процеси, пов'язані з голосними та приголосними: *Коломак*, р. → *Коломак*, сл. [Хр Влк] ~ *Коломок* [Слб. Охт. п.], *Мож*, р. → *Чемужівка*, с. [Хр Зм] ~ *Чумужівка*, с. [Хр Зм], *Тоганський*, яр → *Тоганка*, с. [Хр Чг] ~ *Таганка*, х. [Хр Пчн]. Наслідком регресивної асиміляції є звукосполучення приголосних [шч] у варіанті, що корелює з іншим відповідником [сч] у парі *Колісчатий*, яр → *Колісчатий*, х. [Вр Бгч] ~ *Коліщатий*, х. [Вр Бгч]. На функціонування цієї назви поселення із **-сч-** мала вплив російська мова,

де за правописними нормами прийнято вживати буквосполучення **сч**, що співвідноситься в деяких словах української мови з літерою **щ**. Регресивна асиміляція за способом творення спостерігається також у випадку із діакронічною парою ойконімів *Багата Чернетчина*, с. [Хр Бгд] ~ *Багата Чернещина*, с. [Хр Схн] (← *Багата*, р.), де глухий проривний [т] під впливом суміжного шиплячого [ч] змінюється на аналогічний за акустичними ознаками приголосний [ш].

Як факт розподібнення двох однакових за артикуляцією (так само, як і за правописом у графічному відношенні) звуків [с+с]) інтерпретується послідовна заміна одного з них звуком [т], що наближує структурно переоформлений топонім і збігається з апелятивом, до іншої географічної лексеми, співзвучної орфоепічно (пор.: *россош – ростош*): *Россош*, р. → *Россош*, д. [Вр Вал] ~ *Ростош*, х. [Вр Вал]. Російсько-українська двомовність, впливаючи на орфоепію географічної назви, сприяє появі топонімічних утворень, що відрізняються також і графічно.

В абсолютному кінці деяких алоформ після [р] відповідно до південно-східного наріччя поширена пом'якшена його вимова під впливом інтерферентних процесів російської мови: *Айдар*, р. → *Стара Айдарь*, с. [Хр Стрб] ~ *Старий Айдар*, сл. [Хр Стрб] (очевидно, вирішальним чинником тут є заміна родової ознаки ойконіма, де топонім лексема жіночого роду мотивована ідентичністю родової категорії апелятива *слобода*), *Айдар*, р. → *Нова Айдарь*, с. [Хр Стрб] ~ *Новоайдарь*, сл. [Хр Стрб] ~ *Ново-Айдарь* [Хр Стрб] ~ *Новоайдар*, смт [Врш Найд].

Непослідовно взаємно замінюються флексії множини **-и / -і**, які мають словозміну іменника відповідно твердої та м'якої групи: *Вири*, р. → *Вири*, с. [Хр См] ~ *Вирі*, с. [Хр См]. Така ж ситуація спостерігається і з закінченнями присвійних прикметників у назвах, що мають форму словосполучення: *Івани*, р. → *Бирдини Івани*, с. [Хр Бгд] ~ *Бирдини Івани*, с. [Хр Впер]. Інколи ці голосні варіюються в кореневій частині власних назв, що пояснюється впливом орфографії та орфоепії російської мови і намагання, особливо в довідниковій літературі 20-30-х років ХІХ ст., наблизити російську вимову та написання назв поселень до таких же особливостей української, порушуючи норми останньої: *Битиця*, р. → *Битиця*, с. [Хр См] ~ *Бітиця*, с. [Хр См], *Лиманський*, яр → *Лиман Перший*, х. [Хр Влш] ~ *Ліман Перший*, х. [Хр Влш], *Івани*, р. → *Винницькі Івани*, с. [Хр Бгд] ~ *Вінницькі Івани*, с. [Хр Бгд] тощо.

Традиційно причиною фонетичного варіювання в ойконімії регіону є наявність ненаголошених складів, де голосні звуки займають слабку позицію, що в таких ситуаціях призводить до їх зникнення при формозміні власної назви на відміну від позиції сильного складу і кваліфікується в історичній фонетичній, як чергування голосних з нулем звука (*Студенок*, р. → *Студенок*, с. [Хр Із] ~ *Студенкі* [Слб. Із. п.], *Студенок*, прот. → *Студенок*, х. [Вр Бгч] ~ *Студенкі*, х. [Вр Бгч]) та ін.

До елементів штучного варіювання належить випадання звукосполучення (складу) [ка] в основі тюркських топонімічних лексем як спосіб спрощення з метою економії спеціальних мовних

засобів (*Такай*, р. ~ *Тай*, р. → *Усть-Такай*, сц. [Вр Нхп] ~ *Усть-Тай*, сц. [Вр Нхп]). Екстралінгвальність у цьому випадку зумовлена тим, що для представників східнослов'янського етносу в лексичному відношенні ойконімна лексема є малоінформативною. Навіть така деталь, як відсутність у секундарній назві окремо взятого складу не є принципово важливою для лексико-семантичної інтерпретації. Це створює умови для появи відповідних варіантів лексем у функції твірних засобів. Сюди належить й інша пара варіантів-запозичень – *Євсуг*, р. ~ *Євсюг*, р. → *Євсуг*, сл. [Хр Стрб] ~ *Євсюг*, сл. [Хр Стрб], де в другому випадку з секундарним *Євсюг* маємо палаталізований зубний [с'] як алофон звука [с]. Появі фонетичної варіантності сприяло, очевидно, засвоєння цього топоніма через усну передачу та сприйняття, у сфері якого відбулася трансформація твірної форми. Зміна звукового складу ойконімів реалізується під безпосередньою дією народної етимології. Розповсюдження загальновідомого в топонімії явища спрощення має місце тільки серед окремо взятого кола представників мови, інші ж використовують нормативний його варіант: *Оскіл*, р. → *Осколице*, д. [Вр Вал, Бгр Вал] ~ *Сколище*, д. [Вр Вал].

Із етимологічного **ы**, що був у первинному гідронімі, утворилися фонетичні варіантні назви з [e] – [i] в ряді *Ситна*, р. → *Сетна*, д. [Кр Грв] ~ *Ситне*, д. [Кр Грв]. В першій ойконімній позиції знаходиться російськомовна за походженням лексема (колись тут був **ѣ**), а в другій позиції – український її варіант. Про спорідненість звуків [e] та [i], що виводяться з первинного **ѣ**, свідчить інша ситуація, що розвинулася на рівні ойконімізованої географічної лексеми, коли поряд із російською та українською за формою і походженням назвами є ще й третя, в якій відображено давній **ѣ** (очевидно, він і вимовлявся як дифтонг [ie], принаймні у мовленні місцевого населення. Потім пізніше, рефлексувавшись, розпався на монофтонги, що і засвідчують два інші приклади: стінка → *Стѣнка*, д. [Плт Плт] ~ *Стенка*, д. [Плт Плт] ~ *Стінка*, д. [Плт Плт].

Досить часто фонетичні процеси протікають у синтаксично оформленій одиниці, тобто на загальному фоні синтаксичного словосполучення, що надає їм статусу фонетико-синтаксичних. Співвідносні назви варіантної кореляції в таких випадках відрізняються:

1) явищами метатези, наявні в їхній структурі: *Моросівка*, прот. → *Моросів Байрак*, х. [Хр Із] ~ *Мосорів Байрак*, с. [Хр Блк] (зараз *Мосорів Байрак*, с. [Хр Блк]);

2) більш чітким вираженням голосного [a] та менш чіткою артикуляцією голосного [o]: *Палатівка*, р. ~ *Полатівка*, р. → *Палатове Перше*, сл. [Вр Рзш] ~ *Полатове Перше*, с. [Бгр Мик];

3) послідовною заміною губного приголосного [b] на інший губний [v], що не змінює семантики вихідного антропоніма давньоєврейського походження, який знаходиться в основі гідроніма:

Абрамів Яр, р. → *Абрамів Яр*, х. [Хр Ввч] ~ *Аврамів Яр*, х. [Хр Ввч];

4) усиченням початкового голосного як прояв десемантизації: *Олляний Верх*, руч. → *Олляний Верх*, х. [Вр Змл] ~ *Льяний Верх Перший*, д. [Вр Змл];

5) немотивованою трансформацією прикметникової частини в напрямку до збільшення складів кореневого морфа: *Середній Бурлук*, р. ~ *Бурлук*, р. → *Картавий Бурлук*, сл. [Хр Ввч] ~ *Картававий Бурлуток*, с. [Хр Ввч];

6) непослідовною зміною першого повноголосся [ere] на звукосполучення [ro], що не характерне для східнослов'янської фонетичної системи: *Бурлук*, р. → *Бурлуток Середній*, сл. [Хр Ввч] ~ *Сродний Бурлук*, сл. [Хр Ввч] тощо.

Висновки з поданого дослідження. Отже, утворення фонетичних варіантів – це результат довготривалого процесу, що проявляється на різних рівнях мови і характеризується неоднаковими ступенями та моделями формо- та словозміни. На фонетичну варіантність впливають як регіонально-регламентовані (діалектні), так і загальномовні (літературні) традиції, які існують у сфері топонімії: «окання» ~ «акання» ~ «укання», протеза та епентеза, асиміляція і дисиміляція, заміна звуків; різноманітні чергування голосних та приголосних, що в деяких випадках реалізуються одночасно із від'ємними явищами; адидація, або народна етимологія, яка сприяє розвитку десемантизації одного із компонентів завдяки його перебудові за допомогою різних мовних засобів.

Перелік умовних скорочень:

а) губернії / області:

Бгр – Белгородська, Вр – Воронежська, Врш – Ворошиловградська, Кр – Курська, Плт – Полтавська, См – Сумська, Хр – Харківська.

б) повіти / райони:

Анд – Андріївський (округ), Бгд – Богодухівський, Бгч – Богучарський, Блк – Балаклійський, Вал – Валуйський, Ввч – Вовчанський, Влк – Валківський, Влш – Вільшанський, Впср – Великописарівський, Грв – Грайворонський, Зм – Зміївський, Змл – Землянський, Із – Ізюмський, Кргв – Красногвардійський, Кркт – Краснокутський, Куп – Куп'янський, Лбд – Лебединський, Мик – Микитівський, Найд – Новоайдарський, Нхп – Новохоперський, Олк – Олексіївський, Охт – Охтирський, Плт – Полтавський, Пчн – Печенізький, Рзш – Розсошанський, Сдж – Суджанський, См – Сумський, Стрб – Старобільський, Схн – Сахновщинський, Хр – Харківський, Хтм – Хотмизький, Чг – Чугуївський.

в) інші позначення:

д. – деревня, м. – місто, прот. – протік, р. – річка, руч. – ручай, с. – село, сл. – слобода, Слб. Із. п. – Слобідський Ізюмський полк, Слб. Охт. п. – Слобідський Охтирський полк, смт – селище міського типу, сц. – сільце, с-ще – селище, ур. – урочище, х. – хутір.

Список літератури:

1. Беленькая В. Д. Топонимы в составе лексической системы языка / В. Д. Беленькая. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – 168 с.
2. Воробьева И. А. Русская топонимия средней части бассейна Оби / И. А. Воробьева; Том. гос. ун-т им. В. В. Куйбышева. – Томск: Изд-во ТГУ, 1973. – 247 с.
3. Глинских Г. В. Лингвистические критерии при уточнении названий населённых пунктов / Г. В. Глинских // Вопросы ономастики. – Свердловск: Изд-во УрГУ, 1980. – Вып. 14. Собственные имена в системе языка. – С. 14-28.
4. Карпенко Ю. О. Топонімічні варіанти / Ю. О. Карпенко // Ономастика. Республіканський міжвідомчий збірник. Серія «Питання мовознавства». – К.: Наук. думка, 1966. – С. 29-36.
5. Рубцова З. В. Варьирование и норма в белорусской и русской топонимии // Научный доклад по опубликованным трудам, представленный к защите на соискание учёной степени канд. филол. наук: 10.02.19 – Теория языкознания / З. В. Рубцова; Рус. Акад. наук; Ин-т языкознан. – М., 1983. – 84 с.
6. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М.: Наука, 1973. – 366 с.
7. Суперанская А. В. Структура имени собственного: фонология и морфология / А. В. Суперанская; отв. ред. А. А. Реформатский; АН СССР, Ин-т языкознан. – М.: Наука, 1969. – 207 с.

Ткаченко Е.Н.

Донбасский государственный педагогический университет

**ФОНЕТИЧЕСКИЕ ВАРИАНТЫ В СЛОБОЖАНСКОЙ ОЙКОНИМИИ
(НА ПРИМЕРЕ КОНТАКТНЫХ НАЗВАНИЙ РЕК И НАСЕЛЁННЫХ ПУНКТОВ)****Аннотация**

Исследованы фонетические варианты, касающиеся количественно-качественной стороны фонем имён. Выявлена такая особенность на уровне образующих топонимов и производных ойконимов. Фонетическое варьирование выражается наличием протезы и эпентезы, регрессивной ассимиляцией, смягчением согласного [p] в конце слова, непоследовательной взаимной заменой флексии множественного числа **-ы** / **-и**, чередованием гласных [o], [э] с нулём звука и др. Достаточно часто фонетические процессы протекают в синтаксически оформленной единице, что придаёт им статуса фонетико-синтаксических. **Ключевые слова:** фонетический вариант, ойконим, гидроним, топоним, гласная фонема, согласная фонема.

Tkachenko Ye.M.

Donbas State Pedagogical University

**PHONETIC OPTIONS IN SLOBOZHANSKY OIKONOMY
(ON THE EXAMPLE OF CONTACT NAMES OF RIVERS AND SETTLEMENTS)****Summary**

The phonetic variants concerning quantitative-qualitative side of phonemes of proper names are investigated in the article. This feature is revealed at the level of generic toponyms and derivative oikonyms. The phonetic variation is expressed by the presence of prosthesis and epenthesis, by regressive assimilation, by palatalisation of the consonant [p] at the end of the word, by an inconsistent mutual replacement of the plural **-и** / **-i**, alternating vowels [o], [e] with sound zero, etc. The phonetic processes often take place in syntactically shaped unit, giving them the status of phonetic and syntax ones.

Keywords: phonetic variant, oikonym, hydronym, toponym, vowel phoneme, consonant phoneme.